

کارکردها و ظرفیت‌های حج در ارتقای بینش اجتماعی مسلمانان

علی اکبر فهیمی^۱ - فرزانه مردای همدانی^۲

چکیده

حج به عنوان یک عمل سیاسی - عبادی نقش ویژه‌ای در شکل‌گیری بینش مسلمانان و ارتقای آن دارد. این فریضه مهم را می‌توان نمایشی از اتحاد و قدرت مسلمانان جهان دانست که آنها با حضور منسجم خود در مناسک حج، اتحاد و همبستگی خود را به منصفه ظهور می‌رسانند؛ چراکه با بررسی تاریخ صدر اسلام، درمی‌یابیم که مرزبندی‌های اعتقادی و سیاسی - اجتماعی بین مسلمانان و مشرکان در ایام حج صورت می‌گرفت و این حج بود که باعث ارتقای بینش مسلمانان می‌شد.

حج به دلیل ظرفیت‌های بالقوه و بالفعل فراوان در دنیای امروز می‌تواند موجب ارتقای بینش مسلمانان در حوزه‌های مختلف شود. به همین منظور نویسنده در این مقاله با روش کیفی تحلیل اسنادی و با رویکرد توصیفی - تحلیلی تلاش دارد با معرفی شاخصه‌های مهم در ارتقای بینش مسلمانان به بررسی کارکردهای حج در این زمینه بپردازد. پژوهش حاضر نشان می‌دهد فریضه حج با تقویت آگاهی و روشنگری، انتخاب درپچه

۱. دکتری تخصصی، مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران.

aliakbar7091@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی دانشگاه شاهد تهران.

farzaneh.moradi@gmail.com

درست نگاه به تحولات جهان و ارتقای توانایی تحلیل و تفکر، افزایش آگاهی اجتماعی، گسترش روابط اجتماعی و ارتقای همبستگی اجتماعی، ایجاد احساس وظیفه نسبت به مسلمانان و دوری از تعصب و تبعیض موجب ارتقای بینش اجتماعی مسلمانان خواهد شد.

کلید واژگان: اسلام، حج، بینش، بصیرت، بینش اجتماعی.

مقدمه

مراسم حج ابراهیمی دارای آثار و ابعاد مختلفی است. توجه عمیق به این فریضه ثمرات تربیتی و تکامل فردی، جمعی و حتی جهانی را به ارمغان می‌آورد. مروری بر نحوه برگزاری حج در صدر اسلام و نوع حضور پیامبر گرامی اسلام ﷺ در این آیین بزرگ، یکی از روش‌هایی است که می‌تواند کارکرد و جایگاه حج را به ما نشان دهد.

یکی از حوزه‌های مهمی که حج بر آن اثرگذار است و خداوند متعال نیز بر آن تأکید کرده، تأثیری است که بر بینش اجتماعی مسلمانان دارد. قرآن کریم در تبیین حکمت و فلسفه حج بیشتر اهداف اجتماعی حج و آثار و برکات آن برای همه مردم تأکید فرموده است. از نظر قرآن کریم فلسفه بنای کعبه و حکمت حج، قیام برای تأمین منافع مردم است: ﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكُعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ﴾؛ (مائده: ۹۷) یعنی حج یک حرکت جمعی برای حل معضلات و تأمین نیازها و رشد و توسعه جامعه بشر است. مناسک حجی که پیامبر عظیم‌الشان اسلام حضرت محمد ﷺ برگزار می‌کردند، به نوعی نمایانگر این تبعات و آثار بود. ایشان در مسیر حجی که سالانه به جا می‌آوردند در کنار آموزش معارف دین و تفسیر آیات الهی، اطرافیان را به تعاون، مساوات و کمک به یکدیگر دعوت می‌کردند. در نتیجه فرهنگ برابری، مساوات، اخوت و تعاون در جهت خیر و مصلحت انسان برای همه آموزش داده می‌شد و این تجمع بزرگ به یک کلاس درس بزرگ برای مسلمانان منجر می‌شد.

از دیگر کارکردهای حج تأثیری است که بر بینش سیاسی حاجیان می‌گذارد. این

مراسم، منبع پایدار مولد قدرت برای کشورهای اسلامی است؛ منبع قدرتی که از اجتماع مؤمنین برگرد توحید برآمده و در مناسبات جهانی و چالش‌های پیش روی ملل مسلمان و رقابت‌ها و منازعات سیاسی آنها مؤثر است؛ به عبارت دیگر حج به مثابه یک حرکت جمعی، منبع قدرت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است و می‌تواند مسائل مختلف جوامع اسلامی را حل کند.

با توجه به عدم پیشینه تحقیق در زمینه کارکردهای حج در ارتقای بینش سیاسی و اجتماعی مسلمانان، و ضرورت بهره‌گیری هر چه بیشتر و بهتر از این مراسم دینی، تولید متن در این زمینه بسیار حائز اهمیت است.

نویسنده این پژوهش را با روش کیفی تحلیل اسنادی و با رویکردی توصیفی - تحلیلی نگاشته است و در آن، کارکرد حج در ارتقای بینش اجتماعی مسلمانان را بررسی کرده است و به تحلیل و تبیین چرایی و چگونگی وضعیت مسئله و ابعاد آن می‌پردازد.

پیشینه پژوهش و نوآوری

درباره حج و کارکردهای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و... حج، مقالات و کتاب‌های متعددی نگارش یافته است؛ برای نمونه حیدری در مقاله‌ای با عنوان: «حج سرمایه فرهنگی جهان اسلام» به بررسی نقش حج به عنوان یک سرمایه فرهنگی، در رفع مشکلات فرهنگی جامعه اسلامی پرداخته است. نویسنده در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی تمرکز خود را بر بعد فرهنگی حج به عنوان یک سرمایه فرهنگی قرار داده است.

سپهر قربانی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی جایگاه دیپلماسی فرهنگی حج و موانع آن با تأکید بر همگرایی در جهان اسلام» به مقوله دیپلماسی فرهنگی حج پرداخته‌اند و مناسک حج را تمرینی برای برقراری ارتباط و گفت‌وگوی منطقی بین مذاهب اسلامی تلقی کرده‌اند. نویسندگان این پژوهش نیز با روشی توصیفی - تحلیلی و با توجه به بحث همگرایی در جهان اسلام تمرکز خود را به مباحث فرهنگی حج معطوف کرده‌اند.

فتحی در مقاله‌ای با عنوان: «حج به مثابه سرمایه اجتماعی با تأکید بر پیام‌های آیت‌الله خامنه‌ای به حجاج (۱۳۶۸ - ۱۴۰۰) به روش تحلیل مضمون»، برای کشف مضامین سرمایه اجتماعی، پیام‌های رهبری به حاجیان را (از سال ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰) در پاسخ به این سؤال که «آیا حج می‌تواند به عنوان سرمایه اجتماعی در حل مسائل کشورهای اسلامی کاربرد داشته باشد؟» مطالعه کرده است. نویسنده در این مقاله به روش تحلیل مضمون توجه خود را صرفاً به بُعد اجتماعی مقوله حج، آن هم در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای، معطوف کرده است.

ذهابی و کرمعلی در مقاله «تبیین و تحلیل تاریخی کارکردهای سیاسی - اقتصادی حج در دوره عباسیان» کارکرد سیاسی حج را به عنوان ابزار مقابله با مخالفان مذهبی و سیاسی در دوره عباسیان معرفی کرده‌اند. همان‌طور که از عنوان مقاله پیداست نویسنده در این پژوهش توجه خود را به کارکردهای سیاسی - اقتصادی حج در دوره عباسیان محدود کرده است.

علیانسب و همکاران نیز در مقاله‌ای با عنوان: «ظرفیت‌های سیاسی - اجتماعی حج در دیدگاه آیت‌الله جعفر سبحانی» با هدف تبیین اندیشه‌های این اندیشمند اسلامی با روش کتابخانه‌ای و توصیفی به این نتیجه رسیده است که آیت‌الله جعفر سبحانی با نگرش جامع به حج، مسلمانان را متوجه ظرفیت‌های سیاسی و اجتماعی آن کرده و در تألیفات خود در پاسخ به شبهات وهابیت، که حج را صرفاً یک عبادت محض و خودسازی بدون توجه به اجتماع می‌دانند، ضرورت وحدت مسلمانان را مطرح کرده و مبارزه با استکبار را ضروری شمرده است.

جمعی از نویسندگان در کتابی با عنوان حج در اندیشه سیاسی - اجتماعی مقام معظم رهبری دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی مقام معظم رهبری درباره حج را با خوانش پیام‌ها و سخنرانی‌های ایشان درباره حج بررسی کرده‌اند.

علوی‌زاده در مقاله‌ای با عنوان «حج و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام» کوشیده

است تا از دریچه سرمایه اجتماعی به حج بنگرد تا نتیجه بگیرد که حج چه کارکردهایی در توسعه و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام دارد. هدف نویسنده در این مقاله این بوده که نشان دهد حج، نه تنها سرمایه اجتماعی، بلکه سرمایه اجتماعی پایدار و تمام‌نشدنی برای دنیای اسلام است و می‌توان با استفاده از ظرفیت‌های آن، راهکارهای عملی رسیدن به وحدت و یکپارچگی امت اسلام برای اعتلا و سربلندی در جهان، و نیز مقابله با تهاجم فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را احصا، و آسیب‌شناسی کرد.

در نهایت حیدری در مقاله‌ای با عنوان: «نقش حج در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان» با روش توصیفی - تحلیلی به این موضوع پرداخته است که حج چه نقشی می‌تواند در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان بگذارد. او همچنین تأثیر حج بر مؤلفه‌های حفظ و تقویت اجتماعات مسلمانان را نیز بررسی کرده است.

ملاحظه می‌شود که این بررسی‌ها، بیشتر توجه خود را به ابعاد جامعه‌شناختی، فرهنگی و اقتصادی حج و نقشی که در جامعه می‌تواند داشته باشد معطوف کرده‌اند و بررسی کارکردهای حج در ارتقای بینش سیاسی و اجتماعی مسلمانان جای خالی خود را در این میان نشان می‌دهد؛ از این رو در پژوهش حاضر برآنیم که کارکردهای حج را در ارتقای بینش سیاسی - اجتماعی مسلمانان بررسی کنیم. بدون شک آگاهی از این نوع کارکردهای حج، ما را در تلاش برای استفاده بهینه از این فرصت و نعمت خداوند به مسلمانان آگاه‌تر و مصمم‌تر خواهد کرد.

۱. تعاریف و چارچوب مفهومی

الف) اسلام

«اسلام» مصدر باب افعال از ماده «سلم» (ابن منظور، ۱۴۰۵ق. ج ۶، ص ۳۴۵)، و به معنای «صحت و عافیت و دوری از هرگونه عیب و نقص و فساد» است. (طبرسی، ۱۴۰۶ق. ج ۲، ص ۷۱۵). این واژه مانند بیشتر اصطلاحات کلیدی قرآن پیشینه‌ای خاص

در جاهلیت دارد. این اصطلاح در آن دوران به معنای «ترک کردن» و «دست کشیدن» بوده است و عرب‌ها هنگامی فعل «اِشْلَمَ» را به کار می‌بردند که شخص از چیزی که برای او بسیار عزیز و گران بها بود، دست می‌کشید و آن را به دیگری، که خواستار آن بود، وا می‌گذاشت و در صورتی که آن چیز خود شخص باشد، در این حالت اسلام به معنای «اطاعت کلی، بی‌قید و شرط و تسلیم محض بودن» است. (نصر، ۱۳۸۲ش، ص ۳۱)

ب) حج

«حج» در لغت به معنای «قصد به شیء معظم» است و در شرع مقدس اسلام اراده و قصد مکلف به بیت‌الله الحرام با اوصاف مخصوص در زمان مخصوص و با شرایط به خصوص می‌باشد (جرجانی، ۱۳۷۰ش، ص ۳۶). مراد از حج در متون و منابع اسلامی، از جمله منابع فقهی، عازم شدن به سمت بیت‌الله الحرام به منظور به جا آوردن اعمال و عباداتی ویژه در زمانی خاص است؛ به تعبیر برخی فقها اصطلاح فقهی حج بر مجموعه اعمالی دلالت دارد که در مکان‌هایی خاص در مکه انجام می‌شوند. (علامه حلی، ۱۴۱۰ق. ج ۱، ص ۵۰۶)

مقیات حج

ج) بینش

«بینش» یا بصیرت (Insight) «فهمی از خود و روابط با دیگران است که تجربه‌های پیشین را روشن یا فرد را در حل مسائل یاری می‌کند». بینش یا بصیرت به معنای شناخت حقیقت و قدرت درک صحیح امور و مشکلات، مسائل و رویدادهاست. (فرهنگ جاسمی، ص ۲۵۴).

رهبر معظم انقلاب در خصوص اهمیت بصیرت و بینش فرموده‌اند:

اگر ما بصیرت نداشته باشیم، اگر ما بینش درست، چشم باز، هوشیاری لازم نداشته باشیم، نه درست منافع حقیقی مان را تشخیص می‌دهیم، نه درست راه رسیدن به این منافع را تشخیص می‌دهیم، نه درست آدمی را که باید این بار بزرگ را بر دوش بگیرد، می‌شناسیم. وقتی بصیرت نبود مثل انسانی است که چشم ندارد، راه را نمی‌بیند. (<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=43866>)

د) بینش اجتماعی

بینش اجتماعی (Social Insight) به توانایی درک و تحلیل رفتارها، احساسات و روابط اجتماعی افراد در یک جامعه اشاره دارد. این مفهوم شامل فهم عمیق از دینامیک‌های اجتماعی، نُرْم‌ها و ارزش‌های فرهنگی و تأثیرات محیط اجتماعی بر رفتار فردی است. بینش اجتماعی به افراد کمک می‌کند تا بهتر با دیگران ارتباط برقرار کنند، مشکلات اجتماعی را شناسایی کنند و در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی خود آگاهانه‌تر عمل کنند. (Aronson؛ 2007).

اصطلاح «بینش جامعه‌شناسی»، را که معادل بینش اجتماعی است، در غرب نخستین بار سی‌رایت میلز (جامعه‌شناس آمریکایی) با انتشار کتابی با همین عنوان در ۱۹۵۹ ابداع کرد. وی از کل‌نگری و مجموعه‌نگری در زمینه مسائل اجتماعی تحت عنوان «بینش جامعه‌شناختی» یاد می‌کند (شارع‌پور و فاضلی، ۱۳۸۹ش). میلز، بینش جامعه‌شناختی را تعریف کرده است، اما آنچه میلز به آن نپرداخته و جای بحث دارد، راه‌های دستیابی به بینش جامعه‌شناختی است. (زایرکعبه، ۱۳۹۳ش)

۲. مؤلفه‌های مهم در ارتقای بینش اجتماعی

ارتقای بینش اجتماعی به شهروندان یک جامعه کمک می‌کند که شهروندانی فعال و حساس نسبت به تحولات باشند. برای اینکه بینش اجتماعی انسان‌ها ارتقا پیدا کند، نیاز است برخی مؤلفه‌ها در آنان تقویت شود. در ادامه به مؤلفه‌های مهمی که پیش‌زمینه ارتقاء بینش اجتماعی است، اشاره می‌کنیم:

الف) آگاهی از مسائل اجتماعی: شناخت مشکلات اجتماعی، نابرابری‌ها و چالش‌های موجود در جوامع یکی از مؤلفه‌های ارتقا در بینش اجتماعی است. شناخت عوامل اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، بر رفتار افراد و جوامع تأثیر می‌گذارند

ب) تقویت مهارت‌های ارتباطی: تقویت مهارت‌های ارتباطی از جمله مؤلفه‌های مرتبط با بینش اجتماعی است. توانایی برقراری ارتباط مؤثر با افراد از فرهنگ‌ها و گروه‌های

اجتماعی مختلف، خروجی تقویت این مؤلفه در ارتقای بینش اجتماعی است.

ج) احساس مسئولیت نسبت به هم‌نوعان: احساس مسئولیت نسبت به هم‌نوعان یکی از ویژگی‌های مهم است که می‌تواند به بهبود و ارتقای بینش اجتماعی کمک کند. این احساس شامل ابعاد مختلفی است؛ از جمله: همدلی، دلسوزی، تعهد اجتماعی، احترام به انسانیت، ترویج عدالت و...

افزایش روابط اجتماعی، تقویت پیوندهای انسانی، فعالیت‌های خیریه، فعالیت‌های اجتماعی داوطلبانه، احساس مسئولیت نسبت به تحقق عدالت در جامعه و تلاش برای کاهش نابرابری‌ها و تبعیض‌ها از جمله نتایجی است که در نتیجه احساس مسئولیت نسبت به هم‌نوعان در جامعه پدید می‌آید.

د) احساس وظیفه نسبت به جامعه (تبدیل شهروندان منفعل به شهروندان فعال): یکی از کلیدهای اصلی در ارتقای بینش اجتماعی احساس وظیفه نسبت به جامعه و تبدیل شدن یک شهروند منفعل به یک شهروند فعال و مشارکت‌جو در جامعه است. با افزایش آگاهی، تحلیل‌گری و درک عمیق‌تر از مسائل اجتماعی، افراد قادر خواهند بود تا به طور مؤثری در شکل‌دهی سرنوشت خود و جامعه‌شان مشارکت کنند.

ه) دوری از تعصب و تبعیض: دوری از تعصب و تبعیض نقشی کلیدی در ارتقای بینش اجتماعی و ایجاد یک جامعه سالم و متوازن دارد. وقتی افراد از تعصبات و تبعیض‌ها دوری می‌کنند، فضایی برای همبستگی و هم‌افزایی اجتماعی ایجاد می‌شود که این موضوع به تقویت روابط انسانی و افزایش همکاری میان گروه‌ها و افراد مختلف منجر می‌شود. دوری از تبعیض باعث می‌شود که همه افراد بر اساس شایستگی‌ها و توانایی‌های خود قضاوت و ارزیابی شوند. این امر به تحقق عدالت اجتماعی و کاهش نابرابری‌ها کمک می‌کند.

تعصب و تبعیض می‌تواند باعث ایجاد تنش‌ها و درگیری‌های اجتماعی شود. با دوری از این مسائل، امکان کاهش تنش‌ها و ایجاد فضای سالم‌تری برای گفت‌وگو و

همزیستی افزایش می‌یابد. به‌طور کلی دوری از تعصب و تبعیض به شکل‌گیری فرهنگ احترام و پذیرش در جامعه کمک می‌کند و افراد با فاصله گرفتن از تعصب و تبعیض می‌توانند به ارتقای بینش اجتماعی کمک کنند.

و) **تقویت همبستگی اجتماعی:** یکی از پیش‌زمینه‌های مهم در کسب بینش اجتماعی اعتقاد به اهمیت همبستگی اجتماعی است. انسان‌ها با درک مشترکات و تفاوت‌هایشان، می‌توانند همبستگی اجتماعی را تقویت کنند و جامعه‌ای متحدتر و همدل‌تر بسازند.

ز) **کسب آگاهی:** کسب آگاهی یکی از پیش‌زمینه‌های مهم در ارتقای بینش است. کسب آگاهی از موضوعات پیرامونی موجب توانایی تحلیل عمیق رویدادهای سیاسی، درک روابط قدرت و شکل‌گیری دیدگاه‌های شخصی نسبت به مسائل پیچیده اجتماعی و سیاسی است. از سوی دیگر آگاهی به معنای داشتن اطلاعات و دانش درباره یک موضوع خاص است. این اطلاعات در تحلیل حوادث و وقایع جهانی بسیار مهم است.

ح) **انتخاب دریچه درست برای نگاه به تحولات داخلی و بین‌المللی:** انتخاب دریچه درست برای نگاه به تحولات داخلی و بین‌المللی یکی از عوامل کلیدی در ارتقای بینش سیاسی است. این انتخاب به فرد کمک می‌کند تا به جای قضاوت‌های سطحی و پیش‌داوری‌های نادرست، تحولات و رویدادها را به درستی تحلیل کند و درک عمیق‌تری از مسائل پیرامون خود داشته باشد. کسب مهارت درک تغییرات جهان یکی از توانمندی‌های مهمی است که افراد در اثر ارتقای بینش سیاسی کسب می‌کنند. برای کسب این مهارت باید فهم تغییرات تحولات دنیا را به یک مهارت همیشگی تبدیل کنید.

ط) **تفکر انتقادی:** توانایی پرسشگری، ارزیابی اطلاعات و تشخیص منابع معتبر، توانایی تحلیل اطلاعات، ارزیابی ادعاها و تصمیم‌گیری مستقل از جمله توانمندی‌هایی است که در نتیجه ایجاد تفکر انتقادی در افراد حاصل می‌شود. وجود تفکر انتقادی از پیش‌زمینه‌های اصلی ارتقای بینش سیاسی است.

۳. حج و بینش اجتماعی

یکی از ویژگی‌های دستورات اسلام، به‌ویژه در خصوص اعمال معنوی که به صورت دسته جمعی برگزار می‌شود، همچون نماز عبادی - سیاسی جمعه و همچنین فریضه حج، توجه به آثار و برکات اجتماعی آن فریضه است که در این باره مراسم حج، با توجه به اینکه به صورت دسته جمعی برگزار می‌شود، هم در بعد داخلی و هم در بعد خارجی می‌تواند منشاء اثر در حوزه‌های بینش اجتماعی باشد. این مراسم با ارتقای بینش اجتماعی مسلمانان موجبات گسترش روابط اجتماعی، مشارکت اجتماعی، اخلاقیات و مسئولیت اجتماعی را فراهم آورده و از این طریق موجب افزایش اعتماد به نفس و عزت نفس مسلمانان می‌شود.

الف) ارتقای آگاهی و بصیرت اجتماعی

آگاهی و شناخت در دنیای امروز نقش فوق‌العاده‌ای در زندگی بشر ایفا می‌کند. امروزه دانش و اطلاعات، سرمایه‌ای عظیم در تحولات اجتماعی است که روز به روز هم از نظر کیفی و هم از نظر کمی، در حال گسترش است. معرفت یا همان آگاهی و شناخت، نخستین هدیه حج و کلید گشایش برکات حج در زمینه‌های خودسازی، شناخت اجتماع، قدرت ملی و تعاون میان ملت‌هاست. در واقع حج از بعد اجتماعی یک انجمن داوطلبانه وسیع است که توانایی آگاهی‌رسانی، ایجاد روابط اجتماعی، اعتماد متقابل، همبستگی، مشارکت، احترام متقابل، وفای به عهد، تعاون و وحدت را داراست. (علوی زاده، ۱۳۹۶ش، ص ۶۰)

ب) حج؛ تقویت مهارت‌های ارتباطی و روابط اجتماعی

شکی نیست که اسلام دینی اجتماعی است و علاوه بر ارمغان رستگاری برای افراد، برای رستگاری جامعه هم برنامه‌هایی دارد؛ چه‌بسا بیشترین اهمیت را برای شئون اجتماعی قائل است. تشریع بسیاری از عبادات - از جمله نماز جماعت، نماز جمعه،

نماز عید فطر، نماز عید قربان، حج و... - به منظور اهداف اجتماعی است. با توجه به اینکه زندگی اجتماعی ضرورتی قطعی است و بدون آن روابط بین اعضای جامعه ممکن نمی‌شود و از سوی دیگر روابط سالم اجتماعی - که از عناصر مهم سرمایه اجتماعی است - جامعه سالم را پی‌ریزی می‌کند، اسلام در دستورهای اجتماعی خود این هدف را منظور کرده تا انسان‌ها روابط سالمی داشته، و برای یکدیگر مفید باشند. عبادت‌های دسته‌جمعی از قبیل نماز، حج و عزاداری‌ها این مقصود را بر آورده می‌کنند.

حج پیونددهنده مسلمانان است؛ چون روابط اجتماعی در شبکه مذهبی و اجتماعی حج در سطوح مختلف وجود دارد. حج شبکه ارتباطی معنوی، اجتماعی و سیاسی درون‌گروهی، بین‌گروهی و بین‌المللی خاص و جامع همه مراتب روابط اجتماعی است. از این رو حج مناسب‌ترین فرصت برای ایجاد ارتباطات منطقی و مداوم و تبادل نظر و مذاکرات اصولی میان ملت‌هاست تا بدین وسیله آنها بتوانند به مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی آگاه شده و در حل مشکلات دیگر اعضا شریک و سهم شوند. (اولیائی، ۱۳۷۸ش، ص ۲۹)

خداوند حج را محل اجتماع و امنیت برای همه مردم ﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ﴾ (بقره: ۱۲۵)، و جبران ناکامی‌ها و شفای دردهای امت اسلامی قرار داده است. این قدرت از همبستگی اجتماعی میلیونی از چهار گوشه جهان اسلام در یک نقطه و زیر پرچم توحید حاصل می‌شود. برخی از عرصه‌های ارتباطی مهم در حج عبارت‌اند از: ارتباط بین ملت‌ها و قومیت‌ها، کشورهای اسلامی، حاکمان مسلمان و قدرت‌های استکباری و همچنین ارتباط بین فرق و مذاهب اسلامی. در پرتو این ارتباطات منطقی و مداوم، که در مراسم حج رقم می‌خورد، می‌توان به مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی پی برد و هر کشوری از مجموعه جهان اسلام به عنوان عضوی از بدن و ساختار جهانی مسلمین در مشکلات دیگر اعضا شریک و سهم شود.

ج) حج؛ هویت جمعی و احساس مسئولیت نسبت به مسلمانان

همان‌طور که افراد هویتی مخصوص به خود دارند، گروه‌ها و جمع‌ها نیز هویت مخصوص به خود دارند که از آن به «هویت جمعی» تعبیر می‌شود. در جامعه اسلامی، باورها و اعمال دینی مشترک، به مسلمانان یک هویت خاص عطا کرده و آنان را از هویت‌های دیگر متمایز ساخته است. یکی از مسائل مهم جامعه‌شناسان دین درباره حج این است که چگونه افراد تحت تأثیر حج به نوزایی هویت و شخصیت خود می‌پردازند. (حیدری، ۱۳۹۳ش، ص ۳۳) به گفته صاحب‌نظران هنگامی که افراد با ویژگی‌های متفاوت و متعارض، ولی با احساسات مشترک گرد هم می‌آیند، این جمع شدن بیش از همه هویت جمعی آنان را حفظ و تثبیت می‌کند. مناسک مذهبی که هویت جمعی را پدید می‌آورد می‌تواند این هویت را حفظ کند، گسترش دهد و تقویت کند. (همیلتون، ۱۳۸۹ش، ص ۲۰۴)

در مراسم حج از طریق گره خوردن دل‌ها به یکدیگر، هویت جمعی مسلمانان تعریف و ابراز می‌شود. این مناسک موجب ایجاد، تشدید و تثبیت دلبستگی به هدف جمعی می‌شود که آشکار شدن هویت جمعی نتیجه آن خواهد بود. در بستر حج، نوع تعامل انسان‌ها با هم تغییر می‌کند، شرایط جدیدی در روابط آنان فراهم می‌شود، هویت «خودها» تغییر می‌کند و هم افراد و هم جمع، ماهیتی جدید می‌یابند. (حیدری، ۱۳۹۳ش، ص ۳۱) بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که حج به عنوان یکی از ارکان اصلی دین اسلام، تأثیر عمیقی بر هویت جمعی مسلمانان دارد.

مراسم حج با تقویت هویت سیاسی، توانایی تغییر نظم جهانی را نیز در خود دارد و می‌تواند افق‌های نوین اسلامی را به جامعه جهانی عرضه کند و صادرکننده فرهنگ سیاسی‌رهایی‌بخش باشد. در شرایط کنونی که با آتش افروزی دشمنان اسلام و مستکبران، بسیاری از کشورهای اسلامی شاهد نزاع و جنگ مذهبی هستند، طبیعتاً مسئله وحدت بین مذاهب و تأکید بر هویت سیاسی مسلمانان اهمیت مضاعفی پیدا می‌کند.

د) حج و تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری اجتماعی

در حج مسلمانان با تجربه‌هایی همچون ایثار، صبر، همکاری و خدمت به یکدیگر روبه‌رو می‌شوند که می‌تواند به ارتقای مسئولیت‌پذیری اجتماعی و سیاسی آنها منجر شود. این تجربه‌های عمیق روحی و معنوی می‌تواند در ایجاد تعهد به اصلاح اجتماعی و تقویت روحیه مشارکت در مسائل سیاسی جامعه تأثیرگذار باشد.

حجاج در حج نماینده جامعه خودشان هستند. پس باید مسئولیت‌پذیر، و نماینده خوبی برای جامعه خودشان باشند. از سوی دیگر زائر با حاجی شدن، اعتبار و سرمایه اجتماعی بین مردم به دست می‌آورد و ذو معتمد مردم می‌شود. پس باید به مسئولیت‌های عاطفی، اجتماعی و دینی خود عمل کند. (احمدی، ۱۴۰۱ ش).

یکی از کارکردهای مهم اجتماعی حج، تعاون و همکاری در حوزه‌های مختلف زندگی است. می‌توان گفت که حج عرصه عمل به آیه شریفه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» است. حج شامل مناسک و آدابی است که بر مسئولیت‌پذیری تأکید دارد. این عمل جمعی باعث تعاون، همکاری و مسئولیت اجتماعی می‌شود و موجبات احسان و نیکوکاری را فراهم می‌کند؛ از باب مثال می‌توان به قربانی کردن در حج اشاره کرد که توجه مسلمان را نسبت به هم‌نوع خود جلب، و به حل مسائل و مشکلات او توجه می‌کند.

مسلمانان در این مراسم یاد می‌گیرند که به نیازمندان کمک کنند و نسبت به مسائل اجتماعی و اقتصادی جامعه خود حساس باشند. (علوی‌زاده، ۱۳۹۶ ش، ص ۶۸) آیات و روایات نیز تأکید دارند که در حج، مردم نباید با تنگ‌نظری و محدودنگری، تنها به مصالح، منافع و منطقه جغرافیایی خاص خود بیندیشند که این نوع تفکر با فلسفه و بینش جهان‌شمول و انسان‌دوستی اسلام در تضاد است و جهان را به ویرانی دچار، و سرنوشت انسان‌ها را تباه می‌سازد. حج رعایت کرامت و حقوق انسان را به «حاجی»

می آموزد و این می تواند الگویی برای زندگی رحمت مدارانه و صلح طلبانه و امنیت کامل او باشد. حج گزار در پی مساوات با مردم است و خود را نسبت به دیگری برتر نمی بیند، اقوامش را بر دیگران مقدم نمی شمرد و افراد و ملت ها را یکسان و برابر می بیند. (شریعتی، ۱۳۷۶ش، ص ۴۵) بنابراین می توان گفت که حج مایه استحکام و تقویت پایه های دین، یعنی نظام ارزشی و هنجاری جامعه اسلامی است و به شیوه های مختلف در اصلاح اخلاق و افزایش معنویت فرد مسلمان کمک می کند؛ از جمله غفلت زدایی، ایجاد رقت قلب، فرصت بندگی و لغو امتیازات دنیوی.

هـ. حج، انسجام اسلامی و همبستگی اجتماعی

یکی از دستاوردهای حج در ارتقای بینش سیاسی مسلمانان ایجاد وحدت و انسجام اسلامی میان مسلمانان جهان است. حج به دلیل ایجاد روحیه الهی در انسان ها، فرصتی برای همدلی و همبستگی امت اسلامی است. در حج، اکسیر ذکر و عبودیت (که عنصر اصلی در تربیت و پیشرفت و اعتلای فرد و جامعه است) در کنار اجتماع و اتحاد (که نماد امت واحد است)، همراه با حرکت بر گرد مرکز واحد و در مسیری با هدف مشترک (که رمز تلاش و تحرک امت بر پایه توحید است) و با یکسانی آحاد حج گزار و نبود تمایز (که نشانه برداشتن تبعیض ها و همگانی کردن فرصت ها است)، مجموعه ای از پایه های اصلی جامعه اسلامی را در نمایی کوچک نشان می دهد. از این رو غایت فریضه حج در بعد روابط بین دولت و ملت های اسلامی، تحکیم اخوت اسلامی است؛ به عبارتی شکستن بت ها و قدرت های بزرگ شیطانی زمان به وسیله وحدت آفرینی حج ابراهیمی تحقق خواهد یافت. (پورسیدآقای، ۱۳۸۷ش، ص ۱۳)

همبستگی و وحدت مسلمانان ضرورتی انکارناپذیر است و کعبه به عنوان قبله واحد مسلمانان و حج به عنوان بزرگ ترین همایش جهانی موحدین، در ایجاد کردن و استحکام بخشیدن این همبستگی و اتحاد تأثیر شگرفی دارد. یکی از عرصه های این همبستگی و اتحاد در مراسم حج، همبستگی بین افکار و اندیشه های اسلامی است.

حج قومیت‌ها و ملیت‌ها و فرهنگ‌های متفاوت را در یک فرایند رفتاری دینی، و در یک نظم فرهنگی متحد می‌کند. (حیدری، ۱۳۹۳، ش، ص ۴۷) این امر به نوبه خود به ارتقای بینش سیاسی و وحدت عقیدتی، فکری و جهانی مسلمانان منجر می‌شود و در نهایت به وحدت اجتماعی، سیاسی و بین‌المللی جهان اسلام ختم می‌شود.

و) حج، دوری از تعصب و تبعیض

حج تعصب‌های ملی، قومی و نژادپرستی را شکسته و محدودیت مرزهای جغرافیایی را طی کرده است. هر ساله مسلمانان در کنار هم در یک محل و با اعمالی مشترک گرد هم می‌آیند و با شعارها و مراسم‌های عبادی و سیاسی به ریسمان الهی چنگ می‌زنند و از اجتماع عظیم حج بهره‌های فراوانی می‌برند. در قرآن کریم نیز بر مساوات و عدم تبعیض در حج اشاره شده است:

﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ﴾. (حج: ۲۵)

کسانی که کافر شدند و مؤمنان را از راه خدا بازداشتند، و [همچنین] از مسجدالحرام که آن را برای همه مردم برابر قرار دادیم؛ چه کسانی که در آنجا زندگی می‌کنند یا از نقاط دور وارد می‌شوند.

ز) حج، آگاهی و روشنگری

یکی از دستاوردهای سیاسی حج که به ارتقای بینش سیاسی مسلمانان منجر می‌شود، بیداری و آگاهی بخشی ملت مسلمان است. این فریضه الهی فرصتی برای تبادل آرا و افکار در بین مسلمانان با هر گرایش و مذهبی را به وجود می‌آورد. در این آیین بزرگ هر فرد بدون واسطه می‌تواند با سایر افراد ارتباط برقرار کرده و درباره مذهب و اعمال دیگران سؤال کند. (عارفخانی، ۱۳۹۹، ش، ص ۱)

آگاهی و هوشیاری نسبت به وضعیت مسلمانان جهان از دیگر ظرفیت‌های عظیم

این آیین بزرگ است. این ظرفیت موجب شده که حج به مثابه یک دستگاه تبلیغاتی عظیم فجایع انسانی در تمامی نقاط عالم را به امت اسلامی معرفی کند و از این طریق بتواند عامل رسوایی نظام سلطه باشد. از آنجایی که کارشکنی و توطئه دشمنان در جهان اسلام، عامل عقب ماندگی برخی از کشورهای اسلامی شده است، حج به مثابه یک عمل سیاسی می تواند با آگاهی و رشد بینش سیاسی، ارتقای بصیرت دینی و... در جهان اسلام، ترفندهای دشمنان اسلام را خنثی کند. (قربی، ۱۳۹۸ ش، ص ۴)

امروزه مسئله فلسطین، فشارهای استکبار بر مسلمانان و اهانت به مقدسات اسلامی از چالش های مهم بین المللی جهان اسلام است. همان طور که مقام معظم رهبری فرمودند: «حج فرصتی برای طرح مسائل مهم جهان اسلام است». (خامنه ای؛ ۱۴/۵/۱۳۹۸ ش). مهم ترین مسئله جهان اسلام موضوع اشغال فلسطین از سوی رژیم صهیونیستی است. مراسم حج می تواند فرصتی برای مطرح شدن و بیداری و روشنگری مسلمانان جهان نسبت به این موضوع باشد.

آگاهی مسلمانان از تعلق داشتن به یک مکتب و آیین، همراه با اعتقادات و ارزش ها و تاریخ مشترک، فراگرد تاریخی، اجتماعی و سیاسی جوامع اسلامی را تغییر خواهد داد و حج می تواند زمینه این آگاهی را فراهم کند. شناخت خود، امت اسلامی و ظرفیت های عظیم آن، و شناخت دشمنان و برنامه ها و نقشه های آنان ظرفیتی است که در حج نهاده شده و مسلمانان می توانند با دستیابی به آنها، جایگاه واقعی خود را در جهان به دست آورند. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳ ش، ص ۲۱۲)

ح) حج؛ انتخاب درپچه درست نگاه به تحولات جهان

پیش تر اشاره شد که یکی از دستاوردهای حج در ارتقای بینش سیاسی مسلمانان بیداری و آگاهی آنها نسبت به مسائل و مشکلات جهان اسلام است. برائت عمومی مسلمین نسبت به نظام استکبار و استبداد جهانی در فریضه حج، نشان از خستگی

امت اسلامی از سلطه‌گری آمریکا در جهان اسلام دارد. مسلمانان در زمان حج، برائت خود را از ستمگری قدرت‌های بزرگ در کشورهای اسلامی فریاد می‌زنند و جنایت‌های ضد انسانی غرب در کشورهای مختلف را به گوش جهانیان می‌رسانند. از این رو حج به مثابه یک دستگاه تبلیغاتی عظیم عمل می‌کند که توانایی برجسته‌سازی و معرفی فجایع انسانی در تمامی نقاط عالم به امت اسلامی را دارد و می‌تواند عامل رسوایی دولت‌های بزرگ در حوزه فجایع بزرگ انسانی آنها باشد.

حج ابراهیمی فرصتی برای انتقال و صدور ارزش‌های اسلامی به جهان اسلام و گسترش گفتمان مقاومت اسلامی و الهام‌بخش ایده حکومت عدل اسلامی به امت‌های اسلامی است. به تعبیر معمار بزرگ انقلاب اسلامی امام خمینی (ره):

یکی از ارزش‌های اسلامی، استکبارستیزی و مقابله با غرب‌گرایی در جهان اسلام است که این رویکرد در فریضه حج بازتاب داشته است؛ تا جایی که دشمنان اسلام ناب و حامیان اسلام آمریکایی از آن هراس بنیادین دارند. (امام خمینی، ج ۱۶، ص ۵۱۳)

مراسم حج به عنوان نماد مقاومت در برابر ظلم و ستم شناخته می‌شود. تاریخ اسلام پر از مثال‌هایی است که مسلمانان با الهام از آموزه‌های حج، در برابر سلطه‌گران ایستادگی کرده‌اند؛ به عبارت دیگر می‌توان گفت که مراسم حج منبع پایدار مولد قدرت برای کشورهای اسلامی است؛ منبع قدرتی که از اجتماع مؤمنان بر گرد توحید برآمده و در مناسبات جهانی و چالش‌های پیش روی ملل مسلمان و رقابت‌ها و منازعات سیاسی و اجتماعی مؤثر است. از آنجایی که پشتوانه جهان اسلام، امت بزرگ اسلامی است، حج محل نمایش و میدان تحقق این پشتوانه عظیم و تمام‌ناشدنی و غیر قابل شکست در مقابله با استکبار جهانی است. (معینی‌پور، ۱۳۹۴ش، ص ۹-۱۰) حج جایگاه بازشناسی قدرت امت اسلامی است. این بازشناسی، کمک می‌کند که جامعه اسلامی به جایگاه شایسته و واقعی خود در دنیای امروز و فردا پی ببرد. (فتحی، ۱۳۹۳ش، ص ۱۲)

ط) حج و ارتقای توانایی تحلیل و تفکر انتقادی

زائران بیت الله الحرام راز و رمز بسیاری از عبادت‌هایی را که انجام می‌دهند، می‌دانند. نماز، روزه، زکات و جهاد دستوراتی دارد که پی بردن به منافع و فواید این دستورات دشوار نیست. اما حج یک سلسله دستوراتی دارد که پی بردن به راز و رمز آن بسیار سخت و دشوار است؛ مثلاً فهمیدن معنای بیتوته در مشعرالحرام، سر تراشیدن، سعی بین صفا و مروه ... دشوار است؛ چرا که اعمال این راز و رمزی پیچیده دارد. (جوادی آملی، ۱۳۸۱ش)

توجه مسلمانان به رمز و رازهای حج باعث پرسشگر شدن ذهن حجاج خواهد شد و به مسلمانان این امکان را می‌دهد که در فضای دینی و اجتماعی خود به تحلیل شرایط بپردازند. در حج مسلمانان می‌توانند از منابع دینی، برای درک و تحلیل مسائل جهانی استفاده کنند و درک و شناخت عمیقی از مسائل روز اجتماعی و سیاسی داشته باشند.

نتیجه‌گیری

مراسم حج از عناصر، مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی برخوردار است که قدرت تأثیرگذاری آن را بر فرد و جامعه اسلامی بی‌بدیل ساخته است. این فریضه به عنوان یکی از ارکان مهم اسلام، تأثیرات عمیقی بر بینش اجتماعی مسلمانان دارد. این فریضه دینی علاوه بر آثار معنوی، با تکیه بر نگاه وحدت جهان اسلام، مقابله و مبارزه با نظام سلطه و استکبار جهانی و درک درست از تحولات جهان، افزایش آگاهی مسلمانان نسبت به وضعیت مسلمانان جهان و زنده کردن تفکر انتقادی، افزایش آگاهی اجتماعی، گسترش روابط اجتماعی و ارتقای همبستگی اجتماعی، ایجاد احساس وظیفه نسبت به مسلمانان و دوری از تعصب و تبعیض موجب ارتقای بینش اجتماعی مسلمانان خواهد شد.

این تجمع بزرگ نه تنها فرصتی برای عبادت فراهم می‌آورد، بلکه موجب تبادل نظر و تجربیات سیاسی و اجتماعی میان مسلمانان می‌شود. علاوه بر این حج این ظرفیت را دارد که به تقویت هویت اسلامی و آگاهی اجتماعی کمک کرده، مسلمانان را با تاریخ

و فرهنگ مشترک خود آشناسازد و آنها را به تفکر درباره مسائل اجتماعی و سیاسی روز وادار کند. از این رو این مراسم می‌تواند به عنوان یک بستر برای طرح مسائل مهم جهانی - مانند عدالت اجتماعی، حمایت از مستضعفین و حقوق بشر اسلامی - عمل کند.

مراسم حج، منبع پایدار مولد قدرت برای کشورهای اسلامی است؛ منبع قدرتی که از اجتماع مؤمنان بر مناسبات جهانی و چالش‌های پیش روی مسلمانان و رقابت‌ها و منازعات سیاسی آنها مؤثر است. در نهایت حج می‌تواند به مسلمانان کمک کند تا از طریق تجربه مشترک خود، به نقد و بررسی نظام‌های سیاسی و اجتماعی بپردازند و در پی تغییرات مثبت در جوامع خود باشند. این کارکردها نشان می‌دهد که حج فراتر از یک عمل عبادی است و آن را به یک پدیده اجتماعی و سیاسی تبدیل می‌کند.

منابع

* قرآن کریم، ترجمه آیت الله العظمی مکارم شیرازی.

۱. ابن ادریس حلی، (۱۴۱۰ - ۱۴۱۱ق)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۰۵ق)، لسان العرب، ج ۶، قم، ادب الحوزه.
۳. اولیائی، اسماعیل، (۱۳۷۸ش)، «اهداف اجتماعی - اقتصادی کنگره عبادی - سیاسی حج در جهان اسلام»، مجله میقات حج، دوره هفتم، شماره ۲۷.
۴. بشیری، ابولقاسم و حیدری، مجتبی، (۱۳۹۶ش)، روانشناسی شخصیت (نظریه‌های شخصیت با نگرش به منابع دینی)، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۵. پورسیدآقای، سیدمسعود، (۱۳۸۷ش)، «حج ابراهیمی؛ حج مهدوی»، مجله انتظار موعود، شماره ۸ و ۹.
۶. جرجانی، علی بن محمد، (۱۳۷۰ش)، التعریفات، تهران، انتشارات ناصر خسرو، چاپ چهارم.
۷. جمعی از نویسندگان، (۱۳۹۳ش)، حج در اندیشه سیاسی - اجتماعی مقام معظم رهبری، تهران، مشعر، چاپ اول.
۸. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۱ش)، عرفان حج، قم، نشر مشعر.
۹. جهان‌بزرگی، احمد، (۱۳۸۷ش)، اصول سیاست و حکومت، تهران، انتشارات پژوهشگاه

فرهنگ و انتشارات اسلامی.

۱۰. حیدری، صدرالدین، (۱۳۹۳ش)، جامعه‌شناسی حج، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان.
۱۱. زائر کعبه، رحیم، (۱۳۹۳ش)، «راه‌های دست‌یابی به بینش جامعه‌شناختی»، مجله رشد آموزش علوم اجتماعی، زمستان (۱۳۹۵ش)، دوره ۱۹، شماره ۲.
۱۲. سالاری‌فر، محمدرضا و دیگران، (۱۳۹۳ش)، روش‌شناسی اجتماعی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۳. شارع‌پور، محمود و فاضلی، محمد، (۱۳۸۹ش)، آموزش جامعه‌شناسی و بینش جامعه‌شناختی، دانشنامه علوم اجتماعی، دوره ۱، شماره ۳.
۱۴. شریعتی، علی، (۱۳۷۶ش)، تحلیلی از مناسک حج، مجموعه آثار، شماره ۶، انتشارات الهام، چاپ نهم.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۰۶ق)، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۲، تهران، انتشارات ناصر خسرو.
۱۶. علوی‌زاده، سیدمحمد، (۱۳۹۶ش)، «حج و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام»، مجله میقات حج، دوره ۲۵، شماره ۱۰۰.
۱۷. فتحی، یوسف، (۱۴۰۱ق)، «حج به مثابه سرمایه اجتماعی با تأکید بر پیام‌های آیت‌الله خامنه‌ای به حجاج (۱۳۶۸ش - ۱۴۰۰ق)، به روش تحلیل مضمون»، پژوهشنامه حج و زیارت، سال هفتم، شماره ۲.
۱۸. معینی‌پور، مسعود، (۱۳۹۵ش)، حج و انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات)، تهران، پژوهشکده حج و زیارت، نشر مشعر.
۱۹. نصر، حسین، (۱۳۸۲ش)، آرمان‌ها و واقعیت‌های اسلام، ترجمه ان‌شاءالله رحمتی، تهران، انتشارات جامی.
۲۰. همیلتون، ملکم، (۱۳۸۹ش)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نشر ثالث، چاپ هفتم.
۲۱. پایگاه مرکز اسناد انقلاب اسلامی - سید قربی؛ محمد جواد <https://irdc.ir/fa/news/5101>
۲۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با کارگزاران حج ۱۳۹۸/۵/۱۴.

23. Elliot Aronson: The Social Animal, Palgrave Macmillan, 10th revised edition, 2007.